

МОНГОЛ ХЭЛ, АЯЛГУУНЫ ТУХАЙ ААВЫН МИНЬ ИЛТГЭЛ

Л.Маналжав⁹⁴

(2019 оны 9 сарын 26-ны өдөр МУИС-д болсон Орчуулгазүйн Профессорын багийн их семинарыг хөтлөхдөө хэлсэн үгээс)

Өнөөдөр энэ билигт сайн өдөр их сайхан арга хэмжээ болж байна. НҮБ-аас 2019 оныг “Уугуул үндэстний хэл соёлыг хамгаалах жил” болгож зарласан. Нэгдүгээрт бол үүнд зориулсан, хоёрдугаарт бол дэлхийн орчуулгын өдөр энэ 9 сарын 30-нд юм байна. Энэ хоёр үйл явдалтай холбогдуулж МУИС-ийн ШУС-ийн Гадаад хэлний орчуулгын профессорын хамтлагаас санаачилж, өнөөдрийн энэ их семинарыг зохиож байна. Сэдэв бол “Нутгийн аялгуу судлал ба орчуулгазүй”.

Энд би хурал хөтөлж байгаа завшааныг ашиглаж бас нэг зүйлийг нэмж хэлбэ гэж бодож байна. Юу гэхээр одоогоос 60 жилийн өмнө 1959 онд Монголч эрдэмтдийн анхдугаар хурал болж байсан. Үүнийг ахмад үеийн судлаачид, багш, эрдэмтэд сайн мэдэх байх, залуучууд номоос олж үзээгүй бол нэг их сайн мэдэхгүй байж магадгүй. Тэр хурал бол үнэн хэрэгтээ хэл, монгол хэл бичгийн эрдэмтдийн хурал байсан. Тэр битгий хэл хурлын дараа эрдэмтдээс бичсэн тэмдэглэл, дурсамж дотор харахад, жишээлбэл Г.Д.Санжааев гуайн бичсэн дурдатгал, Ю.Н.Рерих гуайн бичсэн дурдатгал дотор юу гэж бичсэн гэхээр тэр үед нийт 33, зарим нь 33 гэдэг зарим нь 34 илтгэл тавигдсан байна гэсэн байдаг. Гадаад дотоодын эрдэмтдийн гол илтгэлийг энд хэлж байгаа юм. Үүнээс 20 нь хэлшинжлэлийнх байсан. Ерөөсөө хэл шинжлэлийнх түлхүү байжээ. Тэгээд тэр монгол хэлээ тойрсон 20 илтгэл байж. Заримыг нь дурдахад, Ю.Н.Рерих гуайн төвөд хэлэнд орсон монгол үг ч гэдэг юм уу, Ц.Дамдинсүрэн гуайн монгол хэлэнд орсон төвөд үгийн тухай. Миний аавын тавьсан илтгэл бол “Монгол хэл аялгууны тухай”, яг монгол нутгийн аялгууны тухай илтгэл байлаа. Тэгээд Г.Д.Санжааев гуай сүүлд бичсэн тэмдэглэл дотроо энэ хурал бол ерөнхийдөө хэл шинжлэлийн хурал байсан тэр дотроо монгол хэлний нутгийн аялгуунд зориулагдсан хурал болсон гэж хэлсэн байдаг юм. Яагаад гэхдээ зэрэг, тэр дотор баарин аялгууны тухай Чингэлтэй гуайн нутгийн аялгууны асуудлаар мөн илтгэл тавьсан, Ц.Б.Цэдэндамбаев гуай бас илтгэл тавьсан. Ерөөсөө цөмөөрөө бараг л тийм сэдэвтэй илтгэл тавьсан юм байна лээ. Дандаа монгол хэлтэйгээ холбоотой, тэгээд тэр дундаа нутгийн аялгуутай холбоотой илтгэлүүд байж.

Энд нэг зүйлийг маргаагүй дээрээ, хэдийгээр өөрөө илтгэл тавиагүй ч гэсэн та бүхэндээ дуулгаж санал бодлоо солилцъё гэж бодлоо. Сая манай эрдэмтэн судлаачид их юм хийжээ, ялангуяа тэр Хэл зохиолын хүрээлэнд хадгалагдаж байгаа нутгийн аялгууны материал бол үнэхээр их үнэ цэнтэй зүйл. Миний багш Б.Ринчен багшийн хийж байсан юмыг би аспирант байх үедээ хажуунаас нь харж

⁹⁴ Доктор, профессор, “Боловсрол сургалтын хүрээлэн” ТББ, УЗ-ийн тэргүүн

байснаа санаж байна. Гэхдээ өөр сэдэвтэй байсан учраас даанч харамсалтай нь тэрийг их онцолж сонирхож байсангүй. Монгол хэлний угсаатны зүй, хэл шинжлэлийн атлас бол үнэхээр хосгүй бүтээл гарч байлаа. Тэрийг бол Б.Ринчен багш удирдаад ерөөсөө эрдэмтдийн, судлаачдын баг тэрийг хийсэн. Тэр дотор бол Б.Ринчен багшийн шавь Ц.Шагдарсүрэн доктор, Х.Лувсанбалдан гуай гэх мэт олон улсууд оролцсон. Тэгээд нутгийн аялгуу, аман зохиол, этнографийн маш үнэтэй цэнтэй материал бол тэр хоёр саяын М.Очирцэндийн (*ШУА-ын Хэл Зохиолын Хүрээлэнгийн эрдэм шинжилгээний ажилтан, их семинарын гол илтгэгч*) дурдсан бүтээл дотор бол байгаа. Тэнд М.Очирцэнд бас нэг зүйлийг хэллээ монгол хэлний нутгийн аялгууг ангилахад академич Ш.Лувсанвандан хамгийн оновчтой санал дэвшүүлсэн гээд товчхон дурдаад өнгөрлөө. Энэ талаар би та нарт сонирхуулж нэг юм ярья. Юу гэхээр зэрэг 1959 оны монголч эрдэмтдийн хурал дээр монгол хэлний нутгийн аялгууны тухай илтгэл тавьсан академич Ш.Лувсанвандан бол миний эцэг. Тэр хуралд манай эрдэмтэд маш их чамбай бэлдсэндээ ер нь. Сэдвийг бол тэр битгий хэл Б.Ринчен багш бараг санал болгосон. Та одоо нэг ийм юм хийгээч гээд. Тэгээд энийг аав бол их нухацтай бэлдэж байсныг би оюутан байсан ч гэсэн санаж байна. Аавын ангилсан тэр ангиллыг та нарт зүгээр товчхоноор танилцуулж хэлье. Тэр нь юу вэ гэхээр ерөөсөө монгол нутгийн аялгууг дөрвөн хэсэгт хуваасан, нэг нь төв монгол аялгуу. Төв аялгуунд юу орж байсан бэ гэхээр, халх аялгуу мэдээжийн хэрэг, ордос, цахар гол төлөөллүүд нь энэ. Тэрнээс гадна өрнөд аялгуу. Өрнөд аялгуундаа бол манай нутаг дээрх ойрад аялгуунаас гадна шинжааны торгууд, шинжааны ойрад, ижил мөрний халимагуудын аялгууг оруулсан байсан. Баруунд нь тийм ээ. Дорнод аялгуу нь бол харчин, хорчин гол төлөөллийг багтаасан. Умардад бол Байгалийн өмнөд, хойд биеийн буриадуудыг гол төлөөллөө болгоод оруулсан. Мөн энэ дөрвөн том ангиллын завсрын аман аялгууны тухай ч тодорхой хэлсэн байдаг. Профессор Ш.Лувсанвандан илтгэлдээ юу гэсэн бэ гэхээр ерөөсөө монгол хэл бол нэгдмэл гэсэн тийм санал дэвшүүлсэн байдаг. Аав бүр илтгэлдээ “Их гүрэн задарснаас хойш, монгол туургатны дунд харилцаа байсан, нэгдмэл дундын бичгийн хэлтэй, чөлөөтэй харьцдагт нь тулгуурлаж, монгол хэл бол нутгийн аялгуунуудтай, тэдгээр нь төв аялгуу, өрнөд монголын аялгуу, дорнод монголын аялгуу, умард монголын аялгуу гэж ангилсан” гэж дурдсан. Ингэж хуваасан ч монгол хэл бол ерөөсөө нэгдмэл нэг хэл юм гэж үзсэн. Ганцхан зүг чигээр хувааж болох нь хэдэн учиртай. Сая М.Очирцэнд бол яг зөв ярьж байна л даа. А.Д.Руднев, Н.Поппе, Г.Д.Санжеев гээд олон эрдэмтэн монгол хэл аялгууны ангиллыг хийсэн байсан, А.Д.Руднев, Б.Я.Владимирцов хоёр бол монгол хэл аялгууг ерөнхийдөө зүг чигээр нь л бас ингээд хуваачихсан бөгөөд нэг л хэл гэж үзсэн нь хамгийн гол нь юм. Ер нь монголч эрдэмтдийн хурал их амжилттай болсон. Дараа нь гадаадын хэвлэлд хурлын талаар мэдээлэл гарсан байдаг. Зөвхөн Зөвлөлт Холбоот Улс гэхэд л “Вопросы языкознания” гэдэг маш нэр хүндтэй сэтгүүлд Г.Д.Санжеев гуай “Монголд анх удаа ийм хэл шинжлэлийн хурал боллоо, монгол хэл шинжлэл хөгжиж байна гэж бичсэн. Юрий Рерих гуай “Проблемы востоковедения” дотроо бичсэн байна лээ. За энэ хоёр эрдэмтэн хурлын тухай их сайхан бичсэнийг бид нар олж үзэж байсан. За Г.Д.Санжаев гуай бол аавтай санал нийлэхгүй байсан.

Тэр нь бол ерөөсөө онолын асуудал. Юу гэхээр зэрэг, тэр үед бид нар ч гэсэн хэл шинжлэлийн хичээлд бол яг л тэгж үзэж байсан шүү дээ, энэ нутгийн аялгуу гэдэг бол ер нь овог аймагтай шууд холбоотой, одоо ер нь засаг захиргаатай холбоотой юм шиг тийм ээ, одоо тийм овог аймаг бол тийм аялгуутай гээд тогтчихсон, ингээд засаг захиргаатай нь холбочихсон байсан. Аавын ангилал бол юу гэхээр зэрэг, Монголд ерөөсөө хэл аялгуу хоорондоо хэр зэрэг ойлгогдож байна гэдгээр нь авсан. Хэлийг нь нэгдсэн хэл, нэг хэл гэдгээс л үндэслэж хуваасан юм байна лээ. Г.Д.Санжаев гуай бол аавыг шүүмжлэх маягтай тэр дотроо бичсэн. Академич Ш.Лувсанвандан нэг ийм илтгэл тавьсан гээд, тэгсэн мөртлөө их дэлгэрэнгүй танилцуулаад байгаа юм. Ингэж 4 хуваасан, тэгээд энэ нь бол аргументаци дутагдаж байна гэж хэлсэн байдаг. Дутагдсан гэсэн утгаар л хэлсэн л дээ. Энийг бол аргументациар баталгаажуулах хэрэгтэй. Гэтэл аавын илтгэл дотор аав бол Чингэлтэй гуайн судалгаан дээр үндэслэж ерөөсөө ямар ямар юман дээр аялгуунууд хоорондоо үгийн хэдэн хувь яг таарч байна вэ, хэдэн хувь зөрүүтэй байна вэ, хэдэн хувь нь одоо бүр өөр утгатай үг байна вэ ч гэдэг юм уу тийм маягаар хийсэн байдаг. Чингэлтэй гуайн судалгаан дээр үндэслэсэн юм байна лээ. Яг илтгэлийг нь унших юм бол тийм юм гарч гарч байгаа юм. Гэтэл Г.Д.Санжаев гуай бол жаахан одоо улс төрийн ч гэдэг юм уу жаахан тийм өнгө маягтайгаар академич Ш.Лувсанвандангийн илтгэлийг тэгээд улсууд нэг их хэлэлцэлгүй өнгөрчихлөө гэж бичсэн. Аан үнэн хэрэгтээ бол Ц.Б.Цэдэндамбаев гуай ч хэлсэн, Г.Д.Санжаев гуай өөрөө шүүмжилсэн ч гэсэн бас л одоо анхаарч, шүүмжлэх маягаар анхаарсан. Гэтэл Ю.Н. Рерих гуай бол юу гэж бичсэн бэ гэхээр, академич Ш.Лувсанвандан монгол хэлийг нэг хэл гэж тооцоод шинээр ангилал гаргаж ирсэн. Энийг бол цаашаа судалж үзэх нь зүйтэй юм байна гэж илүү дипломат маягаар бичсэн байна лээ. Тэгэхээр энэ бол эрдэмтдийн хоорондын байдаг л нэг мэтгэлцээн л дээ, Г.Д.Санжаев гуай бол тэгж шүүмжилж хэлэх нь ч зүйтэй байсан байж магадгүй. Юу гэхээр зэрэг, халимаг хэлийг тэр битгий хэл одоо бие даасан хэл биш юм, монгол хэлний нэг нутгийн аялгууг хэлнэ, буриадыг тэглээ гээд бүр яг ингээд шүүмжлээд биччихсэн байсан. Тэгэхээр энэ нутгийн аялгууны асуудал бол үнэндээ бас нийгмийн хэл шинжлэлийн нэг хэсэг, ерөөсөө бас юу гэдэг юм, одоо нийгмийн ухаантай холбоотой. Нийгэм түүх хөгжихийн хэрээр энэ бол өөрчлөгдөж байдаг юм байна. Аав бол монгол үндэстний тэр улс төрийн юманд нэг их ордоггүй байсан байгаа юм. Тэгсэн мөртлөө монголчууд үргэлж хоорондоо холбоотой байсан, шашин шүтлэгийн зорилгоор мөргөлд явж байсан, тэрнээс гадна жин тээж байсан, тэрнээс гадна түүхтэйгээ бас холбосон юм байж байгаа. 1920-оод оны үед бол буриадууд хойноос, Өвөрмонголоос Ар Монголд орж ирж байсан. 1930-аад оны үед бол Монголоос дүрвэж зөндөө улсууд урагшаа гарч байсан. 1945 онд бол Өмнөд Монголоос бас Монголд хүн орж ирж байсан. Тэгээд ер нь монголчууд бол үргэлж хоорондоо холбоотой байсан. Энэ бол одоо нүүдлийн соёл иргэншилтэй маань холбоотой. Тэгээд хамгийн сүүлд бичсэн нь бол Монгол-Орос, Орос-Монголын харилцаа сайн байна, аан бас Монгол-Хятад, Хятад-Монголын харилцаа сайн байна. Энэ нөхцөлд бол монгол үндэстний соёл энэ тэр бол цаашаа бие биендээ нөлөөлөх ёстой гэсэн тийм дүгнэлт гаргасан байна лээ. Их сонин ерөөсөө одоогийн бидний яриад байгаа юмтай адилхан юм хэлсэн

нь бас энэ манай том эрдэмтэд бол юмыг түрүүлж хардаг байсан байна гэж бодогдмоор. Хойч үеийн залуу судлаачид аавын энэ ангилал, бусад судалгааг үзсэн байх нь тааралддаг, тухайлбал, 2005 онд М.Хашимото, О.Самбуудорж нар Осакагийн Гадаад хэлний Их сургуульд хийсэн “Тод монгол үсгийн бичгийн хэлний тойм” зохиолдоо мөн аавын дэвшүүлсэн монгол хэл аялгууны тухай мөн тэмдэглэж оруулсан байдаг. За энийг би нэмж хэлье гэж бодлоо.